

<https://doi.org/10.19195/0137-1150.178.16>

Data przesłania artykułu: 31.07.2022

Data akceptacji artykułu: 3.01.2023

JULIA RYSICZ-SZAFRANIEC

Uniwersytet Wrocławski, Polska

(University of Wrocław, Poland)

Критична мовознавча спадщина
на сторінках журналів
Червоний шлях (1923–1936)
та *Життя й революція* (1925–1934)

Linguistic reviews in the journals *Chervonyi shlyakh*
(1923–1936) and *Zhittya i revolyutsiya* (1925–1934)
as a scientific legacy

Abstract

The article is devoted to the study of linguistic texts, namely reviews, published in two Ukrainian journals which played an active role in the field of scientific journalism in the 1920s and 1930s. This study was conducted according to the principles of descriptive analysis. The structure of selected reviews is presented, as well as an outline of certain issues that were unresolved in the contemporaneous study of language, such as the question about the origin of the Ukrainian language or the issues of language norm or description of phonetic phenomena. In addition, the issue of two linguistic schools in Ukraine of that period was raised and their confrontation was outlined based on the analyzed texts.

Keywords: Ukrainian linguistics of the 1920s and 1930s, criticism, review, linguistic school

Jezykoznavcze recenzje na łamach czasopism *Червоний шлях* (1923–1936) i *Життя й революція* (1925–1934) jako spuścizna naukowa

Streszczenie

Artykuł analizuje recenzje językoznawcze ukazujące się na łamach dwóch ukraińskich czasopism publicystyczno-naukowych w latach dwudziestych i trzydziestych minionego wieku. Autorka, stosując metody analizy opisowej, przybliżyła strukturę wybranych recenzji oraz te kwestie lingwistyczne, które nie miały w ówczesnej nauce o języku jednoznacznego rozwiązania, na przykład powstanie języka ukraińskiego, norma językowa czy opis zjawisk fonetycznych. Porusza także wątek istnienia w ówczesnej Ukrainie dwóch szkół lingwistycznych i ich konfrontację w analizowanych tekstach.

Słowa kluczowe: językoznawstwo ukraińskie lat dwudziestych i trzydziestych XX wieku, krytyka, recenzja, szkoła lingwistyczna

Вступ

Від появи в незалежній Україні передруку статті Юрія Шевельова *Локоління двадцятих років в українському мовознавстві* (Шевельов, 1962, передрук 2002) можна констатувати стале зацікавлення українських учених здобутками лінгвістики 20–30-х років минулого століття. Уже в 2010 р. стараннями науковців на чолі з професоркою Надією Бойко з'являється збірник *Репресовані мовознавці* (2010) з добіркою статей про напрацьоване тоді в різних галузях вивчення мови, зокрема у фонетиці, діалектології, морфології та стилістиці. За останнє десятиріччя опубліковано ряд ґрунтовних досліджень про лінгвістичну спадщину тих часів відповідно до напрямів революції в науці про українську мову (Черемська, 2016б; Данилевська, 2019), а також з урахуванням ідеології українізації (Мацюк, 2018).

Потреба в упорядкуванні наукових поглядів на стан і розвиток української мови, яким його бачили вчені доби Розстріляного відродження, набула після початку російсько-української війни ще виразнішої гостроти у зв'язку з очевидною вимогою залишити в спадок для наступних поколінь увесь масштаб виконаної ще сто років тому наукової та просвітницької праці. Названа потреба обґрунтовує й актуальність обраної в цій статті проблематики. Так, метою нашого дослідження є ознайомити з мало відомими рецензіями провідних мовознавців 20–30-х рр. XX ст. на наукові й глотовідидактичні напрацювання колег та наблизити плюралізм позицій у тогочасних поглядах на історію і стратегію розвитку української мови. За фактичні джерела дослідження ми обрали опубліковані в журналах *Червоний шлях* та *Життя й революція* проблемні та критичні мовознавчі тексти; за провідний метод аналізу — описовий.

Дослідженість питання в українській лінгвістиці

Першим бібліографічним зведенням, що охоплювало всі видані до 1928 р. лінгвістичні праці з української мови, був фундаментальний *Показчик української мови* на понад 300 сторінок авторів Л. Червінської та А. Дикого¹. Книга вийшла друком у Харкові у 1930 р., перевидана та доповнена Олексою Горбачем у Мюнхені в 1985 р. (Червінська, Дикий, 1930). У джерелі подано систематизовану бібліографію наукових і навчальних праць з української мови та мовознавства від найдавніших часів до кінця 1928 р. Упорядники у вступі підкреслили високий запит на чітко структуроване згромадження спадщини з української мови, застерігаючи, що „[...] можливо допустилися в роботі ненауковості в класифікуванні матеріялу”, та принагідно дякуючи за наукові консультації Майкові Йогансену (Червінська, Дикий, 1930, с. 3–4). Матеріал з мови і мовознавства представлено тут за розділами: *Синтакса та фразеологія, Літературна мова та мова окремих письменників, Фонетика, Морфологія, Етимологія, Діалектологія, Історія, Пам'ятки, Граматики* (з підрозділом *Програми*) і *Правопис* (там само). Найбільш цінним у *Показчику* є, утім, не лише ґрунтовна і докладна презентація кількочотлітнього доробку української лінгвістики, а розміщення під кожною без винятку бібліографічною позицією всіх можливих відгуків чи рецензій до поданого джерела, якщо, звісно, такі були.

З наступних бібліографічних розвідок, що почали з'являтися після знищення українських лінгвістів у добу Великого терору, першу згадку про період 20–30-х рр. знаходимо у книзі *Дослідження з мовознавства в Українській РСР за сорок років*, за редакцією Івана Білодіда (Дослідження..., 1957). Ураховуючи час і місце появи цієї праці, важко було б сподіватися в ній прихильних слів про надбання репресованих попередників. Редактор І. Білодід навіть гостро скритикував лексикографічні здобутки того часу, пишучи: „О. Курило, М. Сулима, С. Смеречинський і подібні пропонували [...], як «очистити» українську мову від «росіянізмів» [...]. Націоналістичні мовознавці намагалися «вчистити» з української мови (російські) елементи в термінології [...]» (Дослідження..., 1957, с. 14–15). Щоправда, того ж року в рецензії на цю книгу, написаній Леонідом Булаховським, одним із представників харківської філологічної школи та учасником правописної комісії 1927 року, котрому пощастило вижити, подано коментар, який без перебільшення можна вважати визнанням праці колишніх колег у сфері стандартизації української мови:

У час, коли сама практика літературної української мови ще не була досить усталеною, коли з полтавсько-київською основою літературної мови саме в словниковому

¹ Імена обох дослідників (імовірно, працівників відділу *Україніка* Харківської державної бібліотеки імені Короленка) невідомі. Дані про них відсутні також і в *Національному банку репресованих*, розміщеному на сайті www.reabit.org.ua.

її складі ще великою мірою поєднувалася діалектна та літературна спадщина українського Заходу, а велика західна частина українського народу перебувала в складі іншої держави, знайти правильний підхід до вибору тих або інших слів для нормативного словника і в кожному окремому випадку впізнати те, що при цьому виборі слів виявить пізніше справжню життєздатність, було справою нелегкою (часто цілком переконливо не розв'язаною аж до нашого часу) (Булаховський, 1957, с. 76–77).

Применшення досягнень української лінгвістики 20–30-х рр. все-таки було більш властиве для всіх подальших бібліографічних праць з історії вивчення української мови, опублікованих у „совецькій” Україні. Навіть у найбільш об'ємному за часом охоплення бібліографічному зведенні, тобто від найперших мовознавчих розвідок, що містить *Історія українського мовознавства. Історія вивчення української мови*, видана вже в незалежній Україні, хоч і є згадка про працю Л. Червінської та А. Дикого як одну з найохопніших (Бевзенко, 1991, с. 11), проте в оцінці діяльності правописної комісії 1927 року читаємо, наприклад, такий коментар:

...недооцінка східноукраїнських правописних традицій і переоцінка західноукраїнських, недооцінка спільних з російською мовою моментів в організації українського правопису, що була характерна для правописного кодексу 1928 р., — все це незабаром викликало потребу внесення до нього ряду виправлень і змін (Бевзенко, 1991, с. 39).

Українські вчені в еміграції мали на той час більшу свободу в оцінці мовознавчої спадщини доби Розстріляного відродження. З-поміж кількох присвячених цій темі праць (Шевельов, 1962; Чапленко, 1970) найбільш глибокий і синтетичний її зріз подано, на нашу думку, в уже згадуваній статті Ю. Шевельова, опублікованій у діаспорному *Збірникові на пошану українських учених знищених большевицькою Москвою* за редакцією Марії Овчаренко (Шевельов, 1962). Публікація стала відома в незалежній Україні аж у 2002 році, і саме вона, як вважаємо, стала поштовхом до дальшого заглиблення в мовознавчий доробок досліджуваного періоду на сучасному етапі.

У статті *Покоління двадцятих років в українському мовознавстві* Ю. Шевельов зупиняється на досягненнях у тодішньому українському мовознавстві чотирьох „найвидатніших”, за його словами, лінгвістів. Ідеться про Олексу Синявського, Всеволода Ганцова, Олену Курило та Петра Бузука (Шевельов, 1962, с. 323). Окрім названих учених, автор позитивно відгукується про наукову діяльність М. Сулими, переслідуваного режимом, а також славістів із невідконтрольної „советам” України — Василя Сімовича та Івана Зілінського (Шевельов, 1962, с. 315–316, 326). Побіжно згадує також діалектологічні праці Майка Йогансена, Петра Гладкого та Павла Попова (Шевельов, 1962, с. 318), роботи з історії мови Євгена Тимченка, Костя Німчинова чи Степана Смаль-Стоцького (Шевельов, 1962, с. 323), а в контексті належності до т. зв. етнографічної школи² в тодішньому українському мовознав-

² Саме Ю. Шевельову належить думка про наявність у ті часи двох шкіл (або методологій) у питанні стандартизації літературної української мови: 1) етнографічної, або київ-

стві подає імена і праці Євгена Тимченка, Агатангела Кримського, Степана Смеречинського чи Івана Огієнка (Шевельов, 1962, с. 314).

Серед згаданих українських мовознавців, чії наукові розвідки мали вагу для тодішнього та пізнішого розвитку лінгвістики, на цей час дочекалися більш ґрунтовного вивчення праці О. Курило (Мацько, 2010; Бойко, 2010; Вакуленко, Клипа, 2010), В. Ганцова (Пашенко, 2010), О. Синявського (Калашник, 2012), М. Сулими (Карікова, 2019), М. Гладкого (Гнатюк, 2005), А. Кримського (Бензерук, 2010), Майка Йогансена (Черемська, 2016а). Зазначимо, що лише деякі з синтетичних студій мовознавчої спадщини цих учених мають у джерельній базі не лише проблемні публікації, а і критичні відгуки на наукові чи навчальні розробки того часу. Частково заповнити цю прогалину ми й маємо намір у наступному розділі статті, зупинившись на критичних текстах ряду згаданих дослідників, опублікованих у двох періодичних виданнях того часу — журналах *Червоний шлях* (1923–1936) та *Життя й революція* (1925–1934).

Журнали *Червоний шлях* і *Життя й революція* в історії української наукової думки

Наукову періодику досліджуваного періоду, що містила мовознавчі публікації, зокрема і критичні, презентували в обох частинах розділеної тоді України передусім київські *Записки історико-філологічного відділу (В)УАН* (1919–1931)³ та львівські *Записки Наукового Товариства імені Шевченка* (з 1892 року і донині); менше — харківський журнал *Червоний шлях* та київський *Життя й революція*. Дослідженню мовознавчої спадщини в обох вищезгаданих *Записках*... треба було б присвятити окрему розлогу розвідку, зважаючи на величезний обсяг як аналітичного, так і критичного в них матеріалу з історії вивчення української мови. У цій же статті ми проаналізуємо критичні публікації українських лінгвістів у журналах *Червоний шлях* та *Життя й революція*, що позиціонували себе насамперед як громадсько-політичні часописи, а потім — як літературно-наукові. Вибір зумовлено тим, що названі часописи, не маючи безпосереднього зв'язку з певними

ської школи чи школи крайніх пуристів, та 2) європейської, або харківської школи чи школи поміркованих пуристів (Шевельов, 1962, с. 314–315). Цю думку вчений більш детально обґрунтував у пізнішій монографії *Українська мова в першій половині двадцятого сторіччя, 1900–1941. Стан і статус*, що вийшла за кордоном у 1987 році. У сучасному мовознавстві згоду з цим поділом декларують, зокрема, Володимир Калашник (2012), Ольга Черемська (2017), Анжеліка Попович (2018).

³ Детальніше ознайомитися з електронною копією всіх номерів, що вийшли у зазначених роках, можна тут: https://archive.org/details/knyha0/Knyha_06_1925/page/n3/mode/2up.

науковими установами, були потужним майданчиком⁴ для поширення науково-популярних знань із багатьох дисциплін, а якщо говорити про мово- чи літературознавство, то саме там, на сторінках цих журналів, точилися відома в літературознавстві дискусія 1925–1928 рр.⁵ і менш помітна (з огляду на присутність у прикінцевих рецензійних рубриках) дискусія між представниками двох мовознавчих шкіл — київської та харківської.

Важливо наголосити, що як проблемно-аналітична, так і критична публіцистика торкалася в обраних журналах усіх сфер суспільного та наукового життя тодішньої України і світу: від економіки та медицини й психології до новинок перекладної оригінальної літератури. Принаймні так діяло протягом першого періоду друку, тобто від початку 20-х років до завершення Процесу Спілки визволення України (1929–1930 рр.) [далі СВУ — Ю. Р.-Ш.]. Для прикладу: у № 4 за 1926-ий р. у журналі *Червоний шлях*, поза новинками художньої (зокрема й перекладної) літератури, подано сім аналітичних статей від українських учених у галузях економіки, адміністрації, медицини, літературознавства та психології й музикознавства — у цілому на понад ста сторінках (*Червоний шлях*, 1926, с. 90–219). У рубриці *Бібліографія* на понад двадцяти сторінках розміщено рецензії на нові брошурні та монографічні видання, опубліковані як в Україні, так і за кордоном, з історії, економіки, політики та військової справи, історії літератури і театру, а також рецензії на нові художні твори (*Червоний шлях*, 1926, с. 227–250). Для порівняння: у № 4 журналу *Життя й революція* за той же рік, окрім новинок художньої, зокрема й перекладної, літератури, надруковано на понад сімдесяти сторінках дев'ять статей українських науковців з питань політики та економіки, історії філософії та літератури, сучасного мистецтва (*Життя й революція*, 1926, с. 40–114), а в рубриці *Серед книжок та журналів. Рецензії* — критичні відгуки про новинки сучасної літератури на шести сторінках (*Життя й революція*, 1926, с. 121–127).

Після першої хвилі арештів української інтелігенції у 1929 році в обох журналах помітна зміна в бік накопичення більшої кількості бібліографічно-критичного контенту зі зменшенням проблемних статей на різні суспільно-політичні теми і, відповідно, скороченням самих часописів. Для прикладу: у № 5 журналу *Життя й революція* за 1929-ий рік рубрику *Бібліографія* розміщено вже приблизно на двадцяти сторінках і присвячено головно бібліографічним даним з українських перекладів зарубіжної літератури та кільком рецензіям на нові художні тексти (*Життя й революція*, 1929, с. 157–174). Ана-

⁴ Наклади обох журналів у найкращі роки, тобто 1925–1928, сягали понад три тисячі примірників. Можливість передплати з доставкою, наприклад, для *Червоного шляху*, розповсюджувалася навіть на Європу та США (*Червоний шлях*, 1926, с. 253).

⁵ Детальніше ознайомитися з електронною копією деяких номерів можна тут: *Життя й революція* (1926–1929) — <https://elib.nlu.org.ua/object.html?id=1151>, *Червоний шлях* (1923–1924, 1926–1927, 1928–1930, 1933, 1935–1936) — <https://elib.nlu.org.ua/object.html?id=7255>.

літичні ж наукові матеріали подано лише з мово-, літературо- та мистецтвознавчої тематики в шести статтях обсягом близько шістдесяти сторінок (*Життя й революція*, 1929, с. 99–156). У *Червоному шляхові* № 4 за той же 1929-ий рік також відсутні будь-які наукові студії з негуманітарних дисциплін: уміщено, наприклад, більш оглядові ніж аналітичні праці з культуро- та літературо- і мистецтвознавства (*Червоний шлях*, 1929, с. 81–174), а в рубриці *Бібліографія* подано рецензії на нову прозу та поезію, утім перекладну, а також мовознавчі праці й розробки з історії та музикознавства (*Червоний шлях*, 1929, с. 193–214). Виразно збільшилася, порівняно з періодом 1923(5)–1928 рр., кількість критичних текстів, у яких обговорювалися новинки російських видавництв або російські переклади певних наукових праць.

Критична аналітика протягом другого періоду (1929–1934(6) рр.) функціонування двох журналів змістилася з рецензування нових наукових публікацій та художніх творів у бік рецензій на переклади художньої літератури. Їх автори, зокрема мово- та літературознавці, перекладачі Олександр Фінкель, Володимир Державин, Григорій Майфет, Лизавета Старинкевич, заклали в ті роки не лише формально-структурні канони жанру перекладної рецензії, а й обґрунтували підвалини критики та теорії перекладу, що знайшли своїх пошанувачів серед лінгвістів посттоталітарної доби (Шмігер, 2009; Кальниченко, Зарубіна, 2016).

Варто підкреслити, що і *Життя й революція*, і *Червоний шлях* досі фігурували як об'єкти досліджень переважно в рамках студій з історії української літератури та перекладознавства, незважаючи на великий у них обсяг наукових статей з інших галузей науки. Досі вийшло друком лише кілька праць, присвячених літературним текстам на сторінках обох журналів (Лощинська, 1999; Роспопа, 2014), й укладено системні бібліографічні покажчики до кожного з часописів (Рева, 1970; Олейник, 2011). Критична ж мовознавча спадщина в обох журналах, що, підкреслимо, не мала перекладознавчого характеру, використана як джерельна база лише в поодиноких студіях (Черемська, 2016а).

Мовознавчі рецензії в журналах *Червоний шлях* та *Життя й революція*

Усі мовознавчі публікації, наявні в часописах, можна розподілити за кількома репрезентативними напрямками: по-перше, це історія мови та потєбнянство (див. Харцієв, 1925); по-друге, перекладознавство (див. Зеров, 1928); по-третє, сучасна українська мова (див. Сулима, 1923; Йогансен, 1923а; Смерчинський, 1928; Горєцький, 1929б); по-четверте, лінгвостилістика (Цебенко, 1925). Критичні тексти в рецензійних рубриках обох журналів мали найбільше представлення в галузі перекладознавства – за нашими підрахунка-

ми, щонайменше кілька сотень коротких відгуків і розлогих рецензій. Лише поодинокі рецензії на праці українських колег торкалися інших мовознавчих проблем. Ми вибрали сім таких текстів, без урахування двох критичних відгуків Майка Йогансена, що раніше коментували інші лінгвісти (Черемська, 2016а), і пропонуємо такий їхній поділ:

1. Критика історичних досліджень з української мови: рецензія О. Синявського на книгу з історії української мови Олександра Шахматова й Агатагела Кримського (Синявський, 1924а) та рецензія К. Німчинова на статтю С. Смаль-Стоцького про сім'ю слов'янських мов (Німчинів, 1926).

2. Критика наукових і навчальних видань із сучасної української літературної мови та правопису: відгуки Майка Йогансена на посібник з діловодства Олександра Бузинного та Володимира Щепотьєва (Йогансен, 1924) і Михайла Марковського на посібник з українського правопису Миколи Грунського та Григорія Сабалдира (Марковський, 1925), рецензія Петра Горещького на працю з української морфології та синтаксису М. Сулими (Горещький, 1929а).

3. Критика найновіших навчальних посібників з української мови для російськомовних слухачів: рецензії Майка Йогансена на посібник з практичного вивчення української мови О. Синявського (Йогансен, 23а) й О. Синявського на перевидання практичного посібника М. Гладкого (Синявський, 1924б). Обидві книги написано російською мовою.

Усі взяті нами для аналізу рецензії надруковано в журналі *Червоний шлях*. Це пояснюється тим, що науковим майданчиком для мовознавців, котрі працювали в Києві, головно при (Вільній) Українській академії наук, були насамперед *Записки історико-філологічного відділу*, а київський часопис *Життя й революція* мав виразне літературно-художнє спрямування. Відтак навіть проблемні статті з української лінгвістики, що вийшли друком у цьому журналі, торкалися насамперед стилістики української мови і стилів художнього та публіцистичного⁶, а з-поміж рецензій домінували перекладознавчі.

Вивчення поданих вище критичних статей варто почати з текстів, котрі мали найменшу полемічну гостроту, а виявилися такими: 1) прихильна рецензія К. Німчинова на статтю С. Смаль-Стоцького (Німчинів, 1926); 2) рецензія Майка Йогансена на посібник з практичного навчання української мови О. Синявського (Йогансен, 1923б); 3) відгук Майка Йогансена на підручник з української мови полтавських педагогів О. Бузинного та В. Щепотьєва (Йогансен, 1924); 4) прихильний відгук М. Марковського на правопис у таблицях, укладений ученими М. Грунським і Г. Сабалдиром (Марковський, 1925).

⁶ Ідеться про такі праці М. Гладкого (1927; 1928; 1929а, 1929б).

Рецензія К. Німчинова відрізняється за структурою від названих відгуків з огляду на вид праці: наукова стаття, а не навчальний посібник. Автор тексту спершу подає причини появи статті, якій передувала гостра критика поглядів С. Смаль-Стоцького і Федора Гартнера на історію виникнення української мови в їхньому підручнику з 1913 р. *Грамматика української мови*, потім відзначає позитивні риси рецензованого матеріалу, а насамкінець викладає недоліки. Цінність рецензії полягає насамперед у висловленні К. Німчиновим позиції на користь антишахматівської тези про нібито спільноруську прамову та в закиді до автора статті С. Смаль-Стоцького про брак доказовості через неподання найновіших напрацювань з дискусійного питання:

[...] Цікаве й слушне твердження підносить Смаль-Стоцький про процес утворювання слов'янських мов. [...] Дивно, чому він [С. Смаль-Стоцький – Ю. Р.-Ш.] не згадує де-чого з нової літератури проблеми, що в усякому разі зміняло б його позицію, як напр. відмінні від Шахматових концепції Т. Лера [...] або проф. Іл'їнського [...] (Німчинів, 1926, с. 226).

Відгуки ж М. Марковського та Майка Йогансена побудовано за інакшою схемою, а саме: загальний опис структурних компонентів змісту рецензованих підручників, почергове обговорення розділів або частин із рекомендаціями від рецензентів, цілісна підсумкова оцінка. З-поміж питань, на яких зупинилися в критиці Майк Йогансен і М. Марковський та які не розв'язано ще на той час остаточно, були квестії паралельних форм родового відмінка множини в словах *хат(ів)*, *баб(ів)* (Марковський, 1925, с. 278) та порушуване багатьма тодішніми мовознавцями, а особливо О. Курило, питання про переклад українською мовою поширених в офіційно-діловому стилі кальок: „[...] треба б [...] пояснити, що ця спадщина дореволюційної канцелярщини [приймає во внимание все вышеуказанное — Ю. Р.-Ш.] або зовсім не перекладається українською мовою, або ж перекладається зовсім інакше” (Йогансен, 1924, с. 259). Ще один погляд на тогочасне дискусійне явище озвучує Майк Йогансен у рецензії на посібник О. Синявського: „«В» — і взагалі не «согласный» в укр. мові [...]. Щоправда, таку традиційну помилку знаходимо: в рецензента книги, і в О. Курило і т. і. Non eo minus — це все ж таки помилка” (Йогансен, 1923б, с. 260).

У тексті останньої рецензії є також інші зауваження Майка Йогансена до опису фонетики в підручнику О. Синявського. Нині ці питання вже вирішено в українській фонології, але на той час вони мали спірний характер. Ішлося про наближення [о] до [у] під впливом наступного складу з [у], на якому наполягав О. Синявський, але заперечував автор рецензії (Йогансен, 1923б, с. 259). Подібна відмінність у поглядах була не лише серед представників однієї філологічної школи, якими були Майк Йогансен чи Олекса Синявський [презентували харківську, або помірковану філологічну школу — Ю. Р.-Ш.], а й, особливо, серед учених з різних мовознавчих шкіл.

Згідно з аналізом, здійсненим Ю. Шевельовим і вслід за ним О. Черемською, дві школи в українській лінгвістиці чітко визначилися із середини 20-х років ХХ ст. (Черемська, 2016б, с. 204). Одну з них сформував вчені старшої генерації, зокрема Є. Тимченко та А. Кримський, котрі працювали переважно в Києві. Репрезентували школу, відому як київська, також їхні учні, послідовники і прихильники, наприклад, О. Курило, С. Смеречинський, В. Сімович та І. Огієнко за межами „совецької” України. Їх погляди ґрунтувалися на етнографізмі в унормуванні української літературної мови, що відкидав будь-які запозичені елементи в лексиці та морфології, у зв'язку з чим цю школу називають також етнографічною, або школою крайніх пуристів чи екстремістів (Черемська, 2016б, с. 204). Своєю чергою, поміркованими пуристами, або європейцями чи виразниками європейського напрямку, називають молодших за віком представників харківської школи, таких як: О. Синявський, М. Сулима, Майк Йогансен, М. Наконечний та О. Курило (у пізніших працях). О. Черемська узагальнює погляди харківської школи так: „Помірковані пуристи чітко розмежовували різні стилі й жанри, в той час як екстремісти не брали їх до уваги. У синтаксисі помірковані боронили, як і в лексикографії, синтезу народних компонентів з асимільованими європейськими” (Черемська, 2016б, с. 204).

Несхвалення позицій іншої школи виразно прочитується в решті взятих до аналізу рецензій, котрі мали відвертий полемічний характер, — ідеться про критичні тексти О. Синявського (Синявський 1924а; Синявський 1924б) та П. Горещького (Горещький 1929а). Так, у критиці на *Нариси з історії української мови* академіків О. Шахматова і А. Кримського О. Синявський, з пошаною висловлюючись про обох авторів, не сторонить від докладно зілюстрованої доказової критики. По поданню змісту рецензованих нарисів, він послідовно розвінчує мало доведені або суперечні тези шахматівської теорії про формування української мови (1) і відзначає суб'єктивність та меншовагартісність термінології А. Кримського (2):

1. [...] Виходить трохи дивовижна та історія української мови, особливо коли звернути увагу на історію звуків [...], цю найхарактернішу ознаку мов. [...] Лише 4 звукових явища встигла пережити укр. мова, виділившись в окреме язикове тіло (за 7 століть), а це тому, що вона дуже швидко распалась на окремі говірки, [...] Цьому не можна не дивуватися [...].

[...] Ак. Шахматов розглядає українську мову з Петрограду, [...], з погляду спільно-руської цілості [...] (Синявський, 1924а, с. 245–246);

2. В розділах про літературну україн. мову ак. Кримський виявляє пристрасну антипатію до галичан за їхній «жаргон» та «дику антинауковість» (?) правопису. Навіть не відмітив серед наукових праць [...] високої вартості працю акад. Смалья-Стоцького (і Гартнера). [...] Більша увага до цієї праці спричиниться до зменшення таких застарілих помилок як признавання акад. Кримським пом'якшених приголосних в українській мові перед *e* й *u* до XIV ст.

Застарілою звичкою вважаю й прихильність акад. Кримського до терміну «малоруський», ніби-то ради «філологічної точности» (Синявський, 1924а, с. 246).

Значно гостріший, а часом навіть саркастичний стиль має нищівна критика О. Синявським посібника з навчання української мови, підготовленого представником київської школи М. Гладким. Почавши з узагальнення: „Трохи виправлена, трохи поширена проти першого видання (1918 р.) книжка ця в цілому зберігає всі свої прикмети дилетантсько-аматорської праці” (Синявський, 1924б, с. 353), рецензент далі почергово ілюструє зразки непослідовностей у викладі пояснень і правил української ортоєпії та граматики, що, на його думку, не до кінця зрозумілі автором. Скажімо, з-поміж часто порушуваних у тогочасній лінгвістиці проблем, невирішених або вирішених М. Гладким неправильно, відзначає родовий відмінок однини та множини іменників чоловічого та жіночого родів, пояснення вимови українського [и] та м’яких [д’], [т’], а також відхилення автора від чинного правопису. Гостро критикує вправи з практичної частини посібника, що „...не менше вражають своєю «антипедагогічністю», ніж теоретична частина своєю «науковістю»” (Синявський, 1924б, с. 354). Невластиво, на думку О. Синявського, подано й ілюстрації в розділі *Фразеологія*, які критик називає „словесним бараклом” (Синявський, 1924б, с. 354). У цілому рецензія є настільки неприхильна, що завершується коментарем: „...перевидавати її з такими незначними поправками і такими значними хибами [...] не слід було” (Синявський, 1924б, с. 354).

Дошкульність в оцінці та сарказм помітні також у рецензії одного з київських учених П. Горецького на монографію з української граматики, написану виразником харківської школи М. Сулимою (Горецький, 1929а). За структурою це найбільш чітка з усіх вище аналізованих рецензій, побудована за схемою: зміст рецензованої книги, виклад зауважень до її змісту (загалом 10 позицій), підсумкова нота. Найбільший закид, що П. Горецький подає на прикладі багатьох ілюстрацій з книги, стосується категоричності в намаганні автора монографії остаточно внормувати ті чи інші спірні, ба навіть „бойові” в тодішньому мовознавстві питання (1) за одночасної непослідовності чи ненауковості у викладі (2):

1. ...Ми цілком не можемо пристати на ту категоричність, що на неї скрізь такий сміливий автор. Ця категоричність авторова «занадта» [...], особливо коли взяти на увагу, що часто автор аргументує тільки посиланням на архаїчність або провінціяльність тих чи тих форм або словосполучень. [...] так одним замахом М. Сулима побиває нелюбі йому явища (Горецький, 1929а, с. 208);

2. „Фрази із знахідним, подібним до назовного [на зразок коментованих *я зламав ніж і я зламав ножа*. — Ю. Р.-Ш.], — каже автор, — мають у собі (переважно) більше моментів рішучості, певности, [...]”. Це досить оригінальне вирішення психології цієї форми знахідного відмінка, але [...] є щонайбільше поетичний надум [...], а не наслідок наукового дослідження питання (Горецький, 1929а, с. 208).

А втім, прикінцевий коментар П. Горецького в цілому позитивний, адже книгу, що врешті твердо розв’язує інші дискусійні на той момент справи (як, наприклад, випадки вживання *який, котрий і що*; (не)використання орудного відмінка дійової особи в пасивних конструкціях чи використання дієслівних

форм на *-но* і *-то*), як пише сам рецензент, „вважаємо за дуже корисну й потрібну” (Горецький, 1929а, с. 209). Водночас яким підтвердженням опозиційності поглядів серед речників київської та харківської філологічних шкіл (навіть після офіційного затвердження в 1928 році українського правопису, називаного соборним) є вміщена від редакції⁷ часопису увага: „Даючи місце цій рецензії, Редакція застерігає, що не погоджується з тим (кінцевим) місцем п. 5-го, де автор заперечує перекональність прикладів проф. М. Сулими, що доводять поширеність в українській народній мові давального відм. із дієприслівником” (Горецький, 1929а, с. 209).

Після 1930 року й першої розправи з українською інтелігенцією під час Процесу СВУ жодної рецензії в обох досліджуваних журналах на інші мовознавчі праці українських колег, окрім перекладознавчих, ми не знайшли. Уже того ж року стало зрозуміло, що плюралізм або полеміка між двома лінгвістичними школами замінюються на змушене або добровільне цькування попередників. Яскравий приклад — сумнозвісна критична стаття Миколи Скрипника з оцінкою діяльності Сергія Єфремова, і не лише його, у журналі *Червоний шлях* за 1930 рік (Скрипник, 1930). Зважаючи на долю, що спіткала як самого М. Скрипника, так і С. Єфремова, Є. Тимченка, О. Синявського, О. Курило, Майка Йогансена чи М. Наконечного, А. Кримського, М. Сулиму та багатьох інших гуманістів, ми переконані, що кожна віднайдена або відкрита наново констатація всього доробку цих учених, навіть у найменш досі презентованій площині мовознавчої критики, дає нам бачення всієї інтенсивності їхніх пошуків у виробленні літературного стандарту української мови. Окрім того, дає розуміння неоціненної вартості лінгвістики Розстріляного відродження в підвищенні статусу української наукової думки в цілому.

Висновки

Журнали *Червоний шлях* та *Життя й революція* засновано в „совєцькій” Україні на початку 20-х рр. минулого століття в час найактивніших пошуків в усіх галузях української науки. Задекларовані як громадсько-політичні та літературно-наукові і художні часописи, ці видання відігравали провідну роль у пропагуванні наукового знання з економіки, політики та історії, культури, науки й мистецтва не лише України, а й світу. Галузь мовознавства не була винятком, про що свідчать регулярні публікації з проблемних на той час питань української філології та перекладознавства, не лише в жанрі наукової статті, а й у жанрах відгуку чи рецензії. Попри те,

⁷ Головним редактором цього номера журналу був одіозний політичний діяч Володимир Затонський, натомість мовну секцію в часописі редагував поет, перекладач і критик Іван Кулик (*Червоний шлях*, 1929, с. 2).

що критична мовознавча аналітика в обох часописах мала значну перевагу текстів з перекладознавчих питань, рецензійні матеріали з інших проблем також траплялися. Серед досліджених номерів названих щомісячників та рецензій або відгуків, які стосувалися б праць українських колег, ми вибрали сім позицій, не описаних раніше. Авторами взятих до аналізу критичних текстів були О. Синявський, Майк Йогансен, К. Німчинів, М. Марковський та П. Горецький.

Аналіз обраної критики засвідчив не лише влучність ілюстрацій або аргументів на підтвердження вад чи непослідовностей в оцінюваних працях, а й окреслив питання в українському мовознавстві, які були того часу наріжним каменем у стандартизації літературного варіанта мови. Це, зокрема, наявність паралельних форм родового та орудного відмінків множини, калькування лексики та фраз із російської мови, питання ортоепічних правил і наукового їх опису. Відзначено також полемічність деяких рецензій, як, скажімо, О. Синявського чи П. Горецького, що пояснювалася презентацією обома вченими двох відмінних поглядів на вноормування української мови першої третини ХХ ст. Ці погляди сформувалися в ті часи і відомі нині як київська та харківська лінгвістичні школи.

Виконаний аналіз дав змогу чітко накреслити перспективу дослідження: вважаємо, що для закриття ще наявних білих плям в історії українського мовознавства та насамперед історії різних мовознавчих шкіл того часу варто в майбутньому дослідити лінгвістичну спадщину на сторінках згаданих у статті *Записок історико-філологічного відділу (В)УАН* та *Записок Наукового Товариства імені Шевченка*.

Бібліографія

- Бевзенко, С. (1991). *Історія українського мовознавства. Історія вивчення української мови*. Київ: Вища школа [Bevzenko, S. (1991). *Istoriya ukrayins'koho movoznavstva. Istoriya vyvchennya ukrayins'koyi movy*. Kyiv: Vyshcha shkola].
- Бензерук, О. (2010). А. Кримський як історик мови. В: Бойко, Н. *Репресовані мовознавці*. Ніжин: вид-во НДУ ім. М. Гоголя, с. 68–76 [Benzeruk, O. (2010). A. Kryms'kyu yak istoryk movy. V: Boyko, N. *Represovani movoznavtsi*. Nizhyn: vyd-vo NDU im. M. Hoholya, s. 68–76].
- Білодід, І. (ред.). (1957). *Дослідження з мовознавства в Українській РСР за сорок років*. Київ: Вид-во АН УРСР [Bilodid, I. (red.). (1957). *Doslidzhennya z movoznavstva v Ukrayins'kiy RSR za sorok rokiv*. Kyiv: Vyd-vo AN URSR].
- Бойко, Н. (2010). Олена Курило про стилістичне значення паралельних форм в українській мові. В: Бойко, Н. *Репресовані мовознавці*. Ніжин: вид-во НДУ ім. М. Гоголя, с. 38–43 [Boyko, N. (2010). Olena Kurylo pro stylistychno znachennya paralelnykh form v ukrayins'kiy movi. V: Boyko, N. *Represovani movoznavtsi*. Nizhyn: vyd-vo NDU im. M. Hoholya, s. 38–43].
- Булаховський, Л. (1957). Мовознавство в Академії наук УРСР за час Радянської влади. В: *Розвиток науки в Українській РСР за 40 років*. Київ: Вид-во АН УРСР, с. 72–98

- [Bulakhovs'kyu, L. (1957). *Movoznavstvo v Akademiyi Nauk URSS za chas Radyans'koyi vlady. V: Rozvytok nauky v Ukrayins'kiy RSR za 40 rokiv*. Kyiv: Vyd-vo AN URSS, s. 72–98].
- Вакулєнко, Г., Клипа, Н. (2010). Проблеми мовної норми в науковому доробку Олени Курило. В: Бойко, Н. *Репресовані мовознавці*. Ніжин: вид-во НДУ ім. М. Гоголя, с. 48–54 [Vakulenko, H., Klypa, N. (2010). *Problemy movnoyi normy v naukovomu dorobku Oleny Kurylo. V: Boyko, N. Represovani movoznavtsi*. Nizhyn: vyd-vo NDU im. M. Hoholya, s. 48–54].
- Гладкий, М. (1927). Проблема культури українського слова. *Життя й революція*, 2, с. 200–208 [Hladkyu, M. (1927). *Problema kul'tury ukrayins'koho slova. Zhyttya y revolyutsiya*, 2, s. 200–208].
- Гладкий, М. (1928). Мова сучасного українського письменства. Ч. I. *Життя й революція*, 11, с. 128–134 [Hladkyu, M. (1928). *Mova suchasnoho ukrayins'koho pys'menstva. Ch. I. Zhyttya y revolyutsiya*, 11, s. 128–134].
- Гладкий, М. (1929а). Мова сучасного українського письменства. Ч. II. *Життя й революція*, 1, с. 159–167 [Hladkyu, M. (1929a). *Mova suchasnoho ukrayins'koho pys'menstva. Ch. II. Zhyttya y revolyutsiya*, 1, s. 159–167].
- Гладкий, М. (1929б). Мова сучасного українського письменства. Ч. III. „Життя й революція”, 5, с. 99–109 [Hladkyu, M. (1929b). *Mova suchasnoho ukrayins'koho pys'menstva. Ch. III. Zhyttya y revolyutsiya*, 5, s. 99–109].
- Гнатюк, І. (2005). Микола Гладкий про лінгвістичні принципи популяризації наукових знань. *Лексикографічний бюлетень*, 12, с. 67–73 [Hnatyuk, I (2005). *Mykola Hladkyu pro lnhvistychni pryntsyuru populyaryzatsiyi naukovykh znan'*. *Leksykhografichnyy byuleten'*, 12, s. 67–73].
- Горецький, П. (1929а). М. Сулима. Українська фраза (коротенькі начерки). *Червоний шлях*, 4, с. 207–209 [Horets'kyu, P. (1929a). *M. Sulyma. Ukrayins'ka fraza (koroten'ki nacherky). Chervonyy shlyakh*, 4, s. 207–209].
- Горецький, П. (1929б). Про правовимову або орфоєпію літературної мови. *Червоний шлях*, 5–6, с. 197–201 [Horets'kyu, P. (1929b). *Pro pravovymovu abo orfoepiyu literaturnoyi movy. Chervonyy shlyakh*, 5–6, s. 197–201].
- Данилевська, О. (2019). Українські мовознавці як фундатори корпусної мовної політики за доби української революції 1917–1920 рр. *Українська мова*, 2, с. 53–64 [Danylevs'ka, O. (2019). *Ukrayins'ki movoznavtsi yak fundatory korpusnoyi movnoyi polityky za doby ukrayins'koyi revolyutsiyi 1917–1920 rr. Ukrayins'ka mova*, 2, s. 53–64].
- Життя й революція*. (1926). Електронний ресурс: <https://elib.nlu.org.ua/view.html?&id=1154> (доступ: 31.07.2022) [Zhyttya y revolyutsiya, 4. Elektronnyy resurs: <https://elib.nlu.org.ua/view.html?&id=1154> (dostup: 31.07.2022)].
- Життя й революція*. (1929). Електронний ресурс: <https://elib.nlu.org.ua/view.html?&id=1175> (доступ: 31.07.2022) [Zhyttya y revolyutsiya, 5. Elektronnyy resurs: <https://elib.nlu.org.ua/view.html?&id=1175> (dostup: 31.07.2022)].
- Зеров, М. (1928). У справі віршованого перекладу. *Життя й революція*, 9, с. 133–146 [Zerov, M. (1928). *U spravi virshovanoho perekladu. Zhyttya y revolyutsiya*, 9, s. 133–146].
- Йогансен, М. (1923а). Пристосування латиниці до потреб української мови. *Червоний шлях*, 9, с. 167–169 [Yohansen, M. (1923a). *Prystosuvannya latynytsi do potreb ukrayins'koyi movy. Chervonyy shlyakh*, 9, s. 167–169].
- Йогансен, М. (1923б). О. Синявський. Украинский язык. Пособие для практического изучения украинского языка. *Червоний шлях*, 6–7, с. 258–260 [Yohansen, M. (1923b). *O. Synyavs'kyu. Ukrainskiy yazyk. Posobiye dlya prakticheskogo izucheniya ukrainskogo yazyka. Chervonyy shlyakh*, 6–7, s. 258–260].
- Йогансен, М. (1924). О. Бузинний та В. Щепотьєв. Практичний підручник діловодства вкр. мовою. *Червоний шлях*, 1–2, с. 259–260 [Yohansen, M. (1924). *O. Buzynnyu ta V. Shchepot'yev. Praktychnyy pidruchnyk dilovodstva vkr. movoyu. Chervonyy shlyakh*, 1–2, s. 259–260].

- Калашник, В. (2012). Науково-педагогічна діяльність Олексія Синявського в оцінці Юрія Шевельова. *Наукові записки НАУКМА, 137 (Філологічні науки)*, с. 121–125 [Kalashnyk, V. (2012). Naukovo-pedahohichna Diyal'nist' Oleksy Synyavs'koho v otsintsi Yuriya Shevel'ova. *Naukovi zapysky NAUKMA, 137 (Filolohichni nauky)*, s. 121–125].
- Кальниченко, О., Зарубіна, З. (2016). Володимир Миколайович Державин як критик перекладу. *Вісник ХНУ ім. В. Каразіна (Серія: Іноземна філологія)*, 83, с. 189–198 [Kal'nychenko, O., Zarubina, Z. (2016). Volodymyr Mykolayovych Derzhavyn yak krytyk perekladu. *Visnyk KHNU im. V. Karazina (Seriya: Inozemna filolohiya)*, 83, s. 189–198].
- Карікова, Н. (2019). Пуристичні погляди М. Сулими на внормування української літературної мови. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету (Сер.: Філологія)*, 43 (1), с. 20–23 [Karikova, N. (2019). Purystychni pohlyady M. Sulymy na vnormuvannya ukrayins'koyi literaturnoyi movy. *Naukovyy visnyk Mizhnarodnoho humanitarnoho universytetu (Ser.: Filolohiya)*, 43 (1), s. 20–23].
- Лощинська, Н. (1999). „Червоний шлях” та літературний процес 20–30 рр. в Україні: автореферат дисертації кандидата філологічних наук. Київ: Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України [Loshchyn's'ka, N. (1999). „Chervonyy shlyakh” ta literaturnyy protses 20–30 rr. v Ukraini: avtoreferat dysertatsiyi kandydata filolohichnykh nauk. Kyiv: Instytut literatury im. T. H. Shevchenka NAN Ukrainy].
- Марковський, М. (1925). Український правопис. 8 таблиць. Уложили Г. Сабалдир та проф. Грунський. *Червоний шлях*, 3, с. 278 [Markovs'kyu, M. (1925). Ukrayins'kyu pravopys. 8 tablyts'. Ulozhyly H. Sabaldyr ta prof. Hruns'kyu. *Chervonuy shlyakh*, 3, s. 278].
- Мацько, Л. (2010). Стилістичне унормування української літературної мови у концепції Олени Курило. В: Бойко Н. *Репресовані мовознавці*. Ніжин: вид-во НДУ ім. М. Гоголя, с. 16–21 [Mats'ko, L. (2010). Stylistychnе unormuvannya ukrayins'koyi literaturnoyi movy u kontseptsiyi Oleny Kurylo V: Boyko N. *Represovani movoznavtsi*. Nizhyn: vyd-vo NDU im. M. Hoholya, s. 16–21].
- Мацюк, Г. (2018). Вплив ідеології на мову, мовознавство і мовознавців: штрихи до образу українського суспільства першої третини ХХ ст. *Studia Ucrainica Varsoviensia*, 6, s. 199–216 [Matsyuk, H. (2018). Vplyv ideolohiyi na movu, movoznavstvo i movoznavtsiv: shtrykhy do obrazu ukrayins'koho suspil'stva pershoiy tretyny XX st. *Studia Ucrainica Varsoviensia*, 6, s. 199–216].
- Німчинів, К. (1923). Др. Смаль-Стоцький Ст. „Розвиток поглядів про сім'ю слов'янських мов і їх взаємне споріднення”. *Червоний шлях*, 3, с. 225–227 [Nimchyniv, K. (1923). Dr. Smal'-Stots'kyu St. „Rozvytok pohlyadiv pro sim”yu slov”yans'kykh mov i yikh vzaemne sporidnennya”. *Chervonuy shlyakh*, 3, s. 225–227].
- Олейник, С. (2011). *Бібліографічний покажчик змісту часопису „Червоний шлях” (1923–1936)*. Івано-Франківськ: Наукова бібліотека [Oleynuk, S. (2011). *Bibliohrafichnyy pokazhchyk zmistu chasopysu „Chervonuy shlyakh” (1923–1936)*. Ivano-Frankivs'k: Naukova biblioteka].
- Пашченко, В. (2010). Північноукраїнська система діалектного вокалізму в мовознавчих інтересах В. М. Ганцова. В: Бойко, Н. *Репресовані мовознавці*. Ніжин: вид-во НДУ ім. М. Гоголя, с. 76–81 [Pashchenko, V. (2010). Pivnichnoukrayins'ka systema dialektnoho vokalizmu v movoznavchych interesakh V. M. Hantsova. V: Boyko, N. *Represovani movoznavtsi*. Nizhyn: vyd-vo NDU im. M. Hoholya, s. 76–81].
- Попович, А. (2018). Студії О. Курило, О. Синявського, М. Сулими, С. Смеречинського як підвалини вивчення стилістичної граматики української мови. *Studia Ucrainica Posnaniensia*, 6, s. 141–146 [Popovych, A. (2018). Studiyyi O. Kurylo, O. Synyavs'koho, M. Sulymy, S. Smerechyn's'koho yak pidvalyny vuvchennya stylistychnoyi hramatyky ukrayins'koyi movy. *Studia Ucrainica Posnaniensia*, 6, s. 141–146].

- Рева, Н. (1970). „Життя й революція” (1925–1934). Системний покажчик змісту. Львів: АН УРСР, Львів. наук. б-ка [Reva, N. (1970). *Zhyttya y revolyutsiya (1925–1934). Systemnyy pokazhchyk zmistu*. L'viv: AN URSSR, L'viv. nauk. b-ka].
- Роспопа, Т. (2014). Студії про Лесю Українку на сторінках журналу „Життя і революція”. *Філологічні науки*, 16, с. 68–74 [Rospora, T. (2014). *Studiyyi pro Lesyu Ukrayinku na storinkakh zhurnalu „Zhyttya i revolyutsiya”*. *Filolohichni nauky*, 16, s. 68–74].
- Снявський, О. (1924а). Акад. Ол. Шахматов. Акад. Аг. Кримський. Нариси з історії української мови та хрестоматія з пам'ятників староукраїнщини XI–XVIII вв. „Червоний шлях”, 1–2, с. 243–246 [Synyavs'kuu, O. (1924a). Akad. Ol. Shakhmatov. Akad. Ah. Kryms'kuu. *Narysy z istoriyi ukrayins'koyi movy ta khrestomatiya z pam'yatnykiv staroukrayinshchynu XI–XVIII vv. Chervonuyu shlyakh*, 1–2, s. 243–246].
- Снявський, О. (1924б). М. Гладкий. Практический курс украинского языка. Пособие. „Червоний шлях”, 8–9, с. 352–354 [Synyavs'kuu, O. (1924b). M. Hladkyu. *Prakticheskiy kurs ukrainskogo yazyka. Posobiye. Chervonuyu shlyakh*, 8–9, s. 352–354].
- Скрипник, М. (1930). Контрреволюційне шкідництво. *Червоний шлях*, 4, с. 138–151 [Skrypnyk, M. (1930). *Kontrevolyutsiynе shkidnytstvo. Chervonuyu shlyakh*, 4, s. 138–151].
- Смеречинський, С. (1928). Куди йде українська мова. *Червоний шлях*, 5–6, с. 172–180 [Smerechyns'kuu, S. (1928). *Kudy yde ukrayins'ka mova. Chervonuyu shlyakh*, 5–6, s. 172–180].
- Сулима, М. (1923). Український article. *Червоний шлях*, 8, с. 174–180 [Sulyma, M. (1923). *Ukrayins'kuu article. Chervonuyu shlyakh*, 8, s. 174–180].
- Харлан, О. (2017). Іван Франко і польська проза на сторінках журналу „Червоний шлях” (1923–1936). *Київські полоністичні студії*, 29, с. 498–502 [Kharlan, O. (2017). *Ivanfranko i pol's'ka proza na storinkakh zhurnalu „Chervonuyu shlyakh” (1923–1936). Kyivys'ki polonistychni studiyyi*, 29, s. 498–502].
- Харцієв, В. (1925). Мова та письменство — явлення одного гатунку. *Червоний шлях*, 8, с. 160–170 [Khartsiyev, V. (1925). *Mova ta pys'menstvo — yavlennya odnoho gatunku. Chervonuyu shlyakh*, 8, s. 160–170].
- Цебенко, В. (1925). Аналіз мови поезій Йогансена. *Червоний шлях*, 4, с. 216–231 [Tsebenko, V. (1925). *Analiz movy poeziy Yohansena. Chervonuyu shlyakh*, 4, s. 216–231].
- Чапленко, В. (1970). *Історія нової української літературної мови (XVII с.–1933)*. Електронний ресурс: <https://archive.org/details/chaplenko/page/n1/mode/2up?view=theater> (доступ: 31.07.2022) [Chaplenko, V. (1970). *Istoriya novoyi ukrayins'koyi literaturnoyi movy (XVII s.–1933)*. Elektronnyy resurs: <https://archive.org/details/chaplenko/page/n1/mode/2up?view=theater> (dostup: 31.07.2022)].
- Червінська Л., Дикий А. (1930). *Покажчик української мови*. Харків: Харківська державна бібліотека ім. Короленка. Відділ Українці. Електронний ресурс: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/11925/file.pdf> (доступ: 31.07.2022) [Chervins'ka L., Dykuu A. (1930). *Pokazhchyk ukrayins'koyi movy*. Kharkiv: Kharkivs'ka derzhavna biblioteka im. Korolenka. Viddil Ukrayiniky. Elektronnyy resurs: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/11925/file.pdf> (dostup: 31.07.2022)].
- Черемська, О. (2016а). Майк Йогансен як мовознавець. *Культура слова*, 84, с. 187–195 [Cherems'ka, O. (2016a). *Mayk Yohansen yak movoznavets'. Kul'tura slova*, 84, s. 187–195].
- Черемська, О. (2016б). *Проблеми кодифікації української мови в лексикографічній діяльності харківської філологічної школи (20–30 рр. XX ст.)*. Електронний ресурс: <https://ispan.waw.pl/ireteslaw/bitstream/handle/20.500.12528/814/lexikografia-2016-199-209.pdf?sequence=1&isallowed=y> (доступ: 31.07.2022) [Cherems'ka, O. (2016b). *Problemy kodyfikatsiyi ukrayins'koyi movy v leksykohrafichniy diyal'nosti kharkivs'koyi filolohichnoyi shkoly (20–30 rr. XX st.)*. Elektronnyy resurs: <https://ispan.waw.pl/ireteslaw/bitstream/>

- handle/20.500.12528/814/lexikografia-2016-199-209.pdf?sequence=1&isallowed=y (dostup: 31.07.2022)].
- Черемська, О. (2017). Харківська та київська лінгвістичні школи 20–30 рр. XX ст.: два підходи до формування літературного стандарту української мови з погляду Юрія Шевельова. *Science and Education a New Dimension. Philology*, 34 (124), с. 19–22. [Cherems'ka, O. (2017). Kharkiv'ska ta kyiv'ska linhvistychni shkoly 20–30 rr. XX st.: dva pidkhody do formuvannya literaturnoho standartu ukrayins'koyi movy z pohlyadu Yuriya Shevel'ova. *Science and Education a New Dimension Philology*, 34 (124), s. 19–22].
- Червоний шлях. (1926). Електронний ресурс: <https://elib.nlu.org.ua/view.html?&id=7260> (доступ: 31.07.2022) [*Chervonyy shlyakh*, 4. Elektronnyy resurs: <https://elib.nlu.org.ua/view.html?&id=7260> (dostup: 31.07.2022)].
- Червоний шлях. (1929). Електронний ресурс: <https://elib.nlu.org.ua/view.html?&id=7898> (доступ: 31.07.2022) [*Chervonyy shlyakh*, 4. Elektronnyy resurs: <https://elib.nlu.org.ua/view.html?&id=7898> (dostup: 31.07.2022)].
- Шевельов, Ю. (1962). Покоління двадцятих років в укр. мовознавстві. В: Овчаренко, М. *Збірник на пошану українських учених знищених большевицькою Москвою*. Париж; Чикаго: НТШ в Чикаго; с. 310–332. Електронний ресурс: https://shron1.chtyvo.org.ua/Sheveliov_Yurii/Pokolinnia_dvadtsyatykh_rokiv_v_ukrainskomu_movoznavstvi.pdf? (доступ: 31.07.2022) [Shevel'ov, Yu. (1962). Pokolinnya dvadtsyatykh rokov v ukr. movoznavstvi. V: Ovcharenko, M. *Zbirnyk na poshanu ukrayins'kykh uchenykh znyshchenykh bol'shevys'koyu Moskvoyu*. Paryzh; Chikaho: NTSH v Chikaho, s. 310–332. Elektronnyy resurs: https://shron1.chtyvo.org.ua/Sheveliov_Yurii/Pokolinnia_dvadtsyatykh_rokiv_v_ukrainskomu_movoznavstvi.pdf? (dostup: 31.07.2022)].
- Шевельов, Ю. (1987). *Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900–1941): Стан і статус*. Мюнхен: Електронний ресурс: https://chtyvo.org.ua/authors/Sheveliov_Yurii/Ukrainska_mova_v_pershii_polovyni_dvadtsiatoho_stolittia_1900-1941_stan_i_status/ (доступ: 31.07.2022) [Shevel'ov, Yu. (1987). *Ukrayins'ka mova v pershiy polovyni dvadtsyatoho stolittya (1900–1941): Stan i status*. Myunkhen: Elektronnyy resurs: https://chtyvo.org.ua/authors/Sheveliov_Yurii/Ukrainska_mova_v_pershii_polovyni_dvadtsiatoho_stolittia_1900-1941_stan_i_status/ (dostup: 31.07.2022)].
- Шмігер, Т. (2009). *Історія українського перекладознавства XX сторіччя*. Київ: Смолоскип [Shmiher, T. (2009). *Istoriya ukrayins'koho perekladoznavstva XX storichchya*. Kyiv: Smoloskyp].